

ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ

УДК: 657:336.148

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-246-251

Чодураев Т.М., Мурат кызы Назгүл

И.Арабаева атындагы КМУ, география жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы,
география илимдеринин доктору, профессор

И. Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык институту, окутуучу

Чодураев Т.М., Мурат кызы Н.

КГУ им. И. Арабаева, кафедра географии и технология ее обучения, доктор
географических наук, профессор

Кыргызский Авиационный Институт им. И. Абдраимова, преподаватель

Choduraev. T.M., Murat kyzy Nazgul

KSU named after I. Arabaev, Department of Geography and Technology of its Teaching, Doctor
of Science, Professor,

Kyrgyz Aviation Institute. I. Abdraimov, teacher

АЙМАКТЫК РЕКРЕАЦИЯЛЫК СИСТЕМАЛАРДЫН ИЗИЛДӨӨСҮНӨ БОЛГОН МАМИЛЕЛЕР

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ СИСТЕМ РЕКРЕАЦИОННОГО ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЕ THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF RESEARCH OF TERRITORIAL SYSTEMS OF RECREATIONAL NATURE MANAGEMENT

Аннотация: Бул иште рекреациялык системаларды изилдөөгө негизги илимий мамилелерге талдоо жүргүзүлдү. Аймактык экологиялык-рекреациялык системасынын түшүнүгү түзүлүп негизделген, аны түзүүнүн негизги принциптери иштелип чыккан. Азыркы убактагы техникалык прогресстин тездешинин натыйжасында жана социалдык активдүүлүктү интенсификациялоо рекреациялык иштин коомдук ролуна болгон көз караштар олуттуу өзгөрүүдө. Ал эми аймактык пландоо жана аймактарды башкаруу практикасына инновациялык иштеп чыгууларды киргизүү эсептелинип чыккан.

Аннотация: Проведен анализ основных научных подходов к исследованию рекреационных систем. Сформулировано и обосновано понятие территориальной эколого-рекреационной системы, разработаны основные принципы ее формирования. А также внедрение инновационных разработок в практику территориального планирования и управления территориями.

Annotation: This paper analyzes the main scientific approaches to the study of recreational systems. The concept of a territorial ecological and recreational system has been formed, the basic principles of its creation have been developed. As a result of the acceleration of modern technological progress and the intensification of social activity, the attitude towards the social role of recreational activities is significantly changing. And in the practice of territorial planning and management of territories, the introduction of innovative developments was taken into account.

Негизги сөздөр: рекреациялык географиянын изилдөө ыкмалары, рекреациялык жаратылышты колдонуу принциптери, рекреациялык ишмердүүлүктүн аймактык уюштуруусу, аймактык экологиялык-рекреациялык системасы (АЭРС).

Ключевые слова: исследовательские подходы в рекреационной географии, принципы рекреационного природопользования, территориальная организация рекреационной деятельности, территориальная экологорекреационная система (ТЭРС).

Key words: research approaches in recreational geography, principles of recreational nature use, territorial organization of recreational activities, territorial ecological and recreational system (TERS).

Кийинки учурда туризм индустриясын дүйнөлүк денгээлде аймактык (регионалдык) жактан комплекстүү иликтөө күч алууда. Анткени туризмдин тез өнүгүшү коомдук эмгектин бөлүнүшүн кыйла терендетип, экономиканын башка тармактарына, калктын жашоосуна олуттуу таасирин тийгизип жатат. Ушундай жагдайдан улам азыр чакан туристтик комплекстерден тартып дүйнөлүк маанидеги туризм индустриясы калыптанган региондордун абалын, келечегин жеткиликтүү билүү үчүн эл аралык маанидеги түрдүү мекемелер да чегерилип, жакшы натыйжаларын берүүдө [1].

Туризм XXI кылымда адамдардын бакубат жашоо образынын ажырагыс компоненти катары дүйнөлүк масштабда социалдык-экономикалык өнүгүүнүн башкы көрсөткүчтөрүнүн бири болуу менен дүйнөлүк чарбанын, ал эми айрым өлкөлөрдүн улуттук экономикасынын негизги тармагына айланды. Туристтик кызматтарды пайдалануу бардык өлкөлөрдө жылдан-жылга сапаттык жактан да, сандык жактан өсүүсү менен мүнөздөлүп жатат. Ал эми бул максатта туристтик агымдардын багыты дүйнөнүн жаны жана уникалдуу рекреациялык ресурстарына ээ аймактарына бурулуп жатат. Бул багытта көңүл буруучу райондордун бири болуп табигый касиеттерин сактап калган кооз жаратылышы жана анын уникалдуу мүнөзгө ээ болгон компоненттери менен кызыктуу Кыргызстан эсептелинет.

«Аймактык туризм» түшүнүгү бири-бири менен тыгыз байланышкан эки – географиялык жана социалдык -экономикалык аспекти камтыйт. Биринчиси туристтик ресурстардын мейкиндик боюнча таралуусун, жергиликтүү калктын рекреациялык муктаждыгынын көлөмүн жана калктын ошол райондун сунушуна канааттануу денгээлин, ошондой эле сырткы туристтик агымдын районго тартуу мүмкүнчүлүгүн чагылдырат. Ал эми экинчиси райондун рекреациялык жактан өздөштүрүү деңгээлин көрсөтөт. Эгерде биринчи аспект туризмди өнүктүрүүнүн потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүн ачып көрсөтсө, экинчиси туристтик рыноктун тигил же бул сегментке кирүүгө жол ачкан аталган аймактагы туристтик иш-аракеттердин жыйынтыгын чагылдырат [2].

Туризм жана эс алуу индустриясын өнүктүрүүнүн мейкиндик маселелери рекреациялык география тарабынан каралат. Азыркы учурга чейин В. Поляскийдин жана анын жолдоочуларынын теоретикалык базиси 1960-1970-жылдары иштелип чыккан аймактык рекреациялык системанын концепциясы болуп эсептелет [3]. Бул концепцияны өнүктүрүүнүн жүрүшүндө аймактык рекреациялык системалардын изилдөөлөрүнө карата бир нече илимий мамилелер каралат: социалдык-географиялык, убактылуу-мейкиндик, гуманитардык, геосистемалуу.

Социалдык-географиялык мамиленин маңызы болуп аймактык рекреациялык системанын алкагында эмгек, турмуш-тиричилик, эс алуу ж.б. шарттары адамдардын көз карашында уюштуруунун мейкиндик процесстерин жана формаларын изилдөөдөн турат [4]. Бул ыкма боюнча аймактык мүнөздөгү социалдык системалардын ири бөлүмдөрүнүн бири катары эс алуу системасын кароого мүмкүнчүлүк берет. Мындан тышкары бул ыкма аймактык рекреациялык системаны аймактык чарбалык системанын жана отурукташтыруу

системасынын бир бөлүгү катары, анын ичинде аны менен социалдык-экономикалык географияны изилдөө жагында аныктайт. 1980-жылдары маанилүү теоретикалык жетишкендиги, мейкиндиктик-убактылуу мамилени иштеп чыгуу, аймактык рекреациялык системаны изилдөө, алар жөнүндөгү ой-түшүнүктөрдү жеңүүгө мүмкүндүк түзүлөт. Системанын түзүмүндөгү убакытты пайдалануу рекреациялык иш чөйрөсүн оптималдаштыруу жана рекреациялык ресурстарды сарамжалдуу пайдаланууга байланыштуу маселелерди чече алат. Рекреациялык ишти убактылуу уюштуруу илимий изилдөөлөрдүн маанилүү багыты болуп саналат. Мында аймактык рекреациялык системалардын иштөөсүнүн мезгилдүүлүгү гана эмес, алардын өнүгүүсүнүн көп жылдык динамикасы да каралат. Бул контексте мейкиндик-убактылуу мамиле жөнүндө аймактык рекреациялык системалардын объектик-борбордон ажыратылган модели [5-6]. Бул моделдер эс алууда адам муктаждыктарына негиз болуп калган. Айырмасы болуп, демогеографиялык аймактык рекреациялык системаларды түзүүдө негизги ролду адам ойнойт, алар кайра калыбына жана рекреациялык ресурстардын болушуна жана анын сапатына карабастан өнүктүрүлүүдө (мындай аймактык рекреациялык системалардын типтүү мисалы болуп шаар четиндеги эс алуу зоналары саналат). Жетектөөчү фактор болуп ресурстар-географиялык аймактык рекреациялык системалардын пайда болушунун жана өнүгүшүнүн жетектөөчү анын саны жана сапатына багытталат.

Бул ыкманын алкагында адам рекреациялык системанын структурасында “негизги иштеген адам, уюштуруучу жана туристтик практика жүргүзүүчү субъект катары бөлүнөт”. Рекреациялык иш үч фазаны берет: 1) келишимге чейинки; 2) ишмердүүлүк; 3) ишти иштөө. Биринчи стадия рекреациялык муктаждыктардын мүнөзүн, түзүмүн жана алар түзгөн тандап алууларды чагылдырат, рекреациялык ишти өткөрүү орду жана мазмуну менен; экинчи - бул сабактарды адамдардын эс алуу чөйрөсү менен өз ара аракеттенүүсүнүн өзгөчө формасы катары ишке ашыруу процесси; үчүнчү бир сезимдик, экономикалык, ошондой эле коомдук рекреациялык натыйжалуулугун мүнөздөйт. Иштелип чыккан моделдин башка өзгөчөлүгү - анда тийиштүү мейкиндикте тармактык рекреациялык система гана эмес, рекреациялык иш жасалуучу бардык мейкиндик катары каралат. Бул өзгөчөлүк абдан маанилүү, эс алуу аймагында ошол чөйрөнүн ресурстарын пайдалануу боюнча "конокторук" жана "ээлеринин" кызыкчылыктары ар кандай болушу мүмкүн [9].

Акыркы жылдардагы рекреациялык системаларды изилдөөдө геосистемалык ыкма колдонула баштады, анын маңызы изилденип жаткан аймак катары каралгандыгына ар кандай иерархиялык деңгээлдеги өз ара байланышкан жана өз ара шартталган жыйындысына алып келет [10-11].

“Геосистема” терминин 1963-жылы академик В.Б.Сачов илимге киргизген, ал бүтүн жаратылыштын өз ара байланышкан компоненттеринин законченемдүүлүгүнө багытталган географиялык багыттын же ландшафттык сферанын күчүндө экенин түшүнө алган. Геосистемалык окуу боюнча алдынкы иштерди белгилүү географтор Исаченко А.Г., Преоброженский В.С., Александрова Т.Д., Купрянова Т.П., Кочурова Б.И. ж.б. жасаган.

Геосистемалык ыкманы колдонуу рекреациялык изилдөөдө “ландшафттык-рекреациялык системага” алып келүүдө, анын негизинде туристтик-рекреациялык изилдөөлөр жаатында “заманбап ландшафт” түшүндүрүлөт [9]. Негизги касиеттери болуп ландшафттарды биринчи планга көрсөтүү, маалыматтык жана жаратылыш пейзажы түшүндүрүлөт. Ландшафттык-рекреациялык системага ар кандай классификация сунушталууда: иерархиялык, функционалдык өзгөчөлүгү боюнча (стационардык, табигый,

уктоочу жана жабык), ал эми рекреациялык тиби боюнча (санаториялык-курорттук, туристтик ж. б.).

Жогоруда каралган аймактык рекреациялык система изилдөө ыкмаларын же болбосо рекреация жана туризм системасынын антропогендик мүнөзүнө негизделген, бул биринчи кезекте бардык системалык байланыштардын адамдардын рекреациялык керектөөлөрүн канааттандырууга биригүүсүн билдирет. Бул методологиялык негизде рекреациялык жаратылышты пайдалануу системасын өнүктүрүү алардын жаратылышынын бузулушуна жана өнүгүүнүн функциялык токтошуна алып келиши мүмкүн. Буга байланыштуу азыркы учурда аймактык рекреация уюмун изилдөөдө жаңы ыкмаларды колдонуу зарылчылыгы пайда болууда.

Мындай геоэкологиялык ыкмалардын бири: 1) айлана-чөйрөнүн өзгөрүшүн контролдоо; 2) чарбалык иштин айлана-чөйрөгө тийгизген таасиринин кесепеттеринин болжолу; 3) жаратылыш кырсыктарынын алдын алуу, начарлашы жана жокко чыгаруу; 4) түзүлүүчү жаратылыш-техникалык системаларда чөйрөнү оптималдаштырууну калыптандырат [4].

Буга байланыштуу мындай системаларды түзүүдө, рекреациялык жаратылышты пайдалануунун натыйжалуулугу жаратылыш геосаясатын туура пайдалануу менен камсыз кылууга шарт түзөт. Авторлордун пикири боюнча аймактык экологиялык-рекреациялык системалар алардын катарына кире алышат. Алардын негизинде жаратылыштык геосистеманын борбордук бөлүгүн ээлегендиги түшүндүрүлөт, ал эми максаттуу функциясы катары геосистема менен болушунча табигый туруктуу абалды камсыз кылуучу рекреациялык иш болуп саналат [13–14].

1. Системалуулук принциби аймактык экологиялык-рекреациялык системалардын ичиндеги бардык компоненттердин өз ара тыгыз байланыштуулугун эсепке алууну негизинде, ошондой эле ири рангдагы башка түзүмдөр менен системасын өркүндөтүүнү болжолдойт.

Бул принципти аймактык экологиялык-рекреациялык системаны түзүүдө пайдалануу төмөнкүлөрдү сунуштайт:

- бардык тутумдук элементтерди өз ара байланыштуу кароо зарылдыгы жана байланыштарды түзүү сыяктуу, ошондой эле алардын иштеп жатканда; мында рекреациялык мейкиндиктин табигый курамын өзгөртүү мүмкүнчүлүгүнө карата аймактык экологиялык-рекреациялык системанын таасирин эске алуу маанилүү жана региондук экологиялык-рекреациялык системанын абалына өзгөрүлгөн жаратылыштын ар кандай таасирин болжолдоо;

- аймактык экологиялык рекреациялык системанын бардык компоненттеринин өз ара байланыштуулугу жана анын бардык компоненттеринин касиеттерин сактоо боюнча иш-чарасыз өнүгүүсүнүн мүмкүн эместиги;

2. Аймактык принциби Р. Хартшорндун ыкмасынын негизинде анын ишинин көз карандылыгынын эсебин алууну жана болжолдоо ар бир конкреттүү региондун табигый жана социалдык-географиялык шарттарынан аймактык экологиялык-рекреациялык системаны өнүктүрүү болуп саналат. Ар бир аймактык экологиялык-рекреациялык тутум тигил же бул чөйрөдө болот жана аны башка ушундай тутумдардан айырмалап турган бир катар өзгөчөлүү өзгөчөлүктөргө ээ. Белгилей кетсек, аймактык экологиялык рекреациялык системалардын ар кандай сапаты алардын ортосунда чек араларды өткөрүүгө мүмкүнчүлүк

түзөт. Бул принципти эсепке алуу жана аны актуалдаштыруу рыноктун турпродуктусун позициялоо максатында зарылчылык келип чыгат.

3. Жаратылышты коргоо иш-чараларынын милдеттүүлүк принциби табигый геосаясий пайдалануу процессинде жаратылыш геосаясий жактан коргоо зарылчылыгы келип чыгат. Экологиялык жактан жагымдуу жаратылыш чөйрөсүнүн болгону көп жагынан аймактык экологиялык-рекреациялык системанын натыйжалуу иштешин аныктайт. Бул принцип:

- аймактык экологиялык-рекреациялык системанын башкаруучулугу, бул анын түзүмүндө башкаруу субъекттеринин жана объекттеринин бөлүнүшүн болжолдойт; мында анын элементтери (кичи системалар) өз ара көз каранды жана бир бүтүн нерсе катары ошол убакыт ичинде иштейт;

- аймактык экологиялык-рекреациялык системанын иштешин жана өнүгүшүн туруктуу контролдоо. Бул принципти сактоо өлкөнүн башкаруу органында гана мүмкүн болот. Аймактык экологиялык-рекреациялык системаны башкаруунун жүрүшүндө системанын реалдуу байкалган абалынын ченемдик мүнөздөмөлөрү жана орун алган шарттары (табигый, социалдык-экономикалык) менен шайкештигин контролдоо маанилүү. ошондой эле убакытты кармап туруу берилген иштөө режимин аймактык экологиялык-рекреациялык системасынын жардамы менен ар түрдүү каражаттарды өз учурунда корректировкалоо ушул режимин терс кесепеттерин болтурбоо үчүн жүзөгө ашырылат.

- рекреациялык иштин терс кесепеттеринин алдын алуу көбүрөөк деңгээлде экосистемалардын өзгөрүшүнүн чынжыр мүнөзүнө байланыштуу болот, изилдөө жүргүзүлүп жаткан чаралар жалпысынан узак мөөнөттүү болушу мүмкүн. Аталган жобо менен тыгыз байланыштуу болсо, мындай өзгөчөлүгүн аймактык экологиялык-рекреациялык системасын катары туруктуулугу, ал көптөгөн факторлордон көз каранды, эң оболу интенсивдүү жана анын өзгөчөлүктөрүн, функционалдык пайдалануу, ошондой эле жөндөмдүүлүгүн жаратылыш геосистемасы көтөрө алган конкреттүү түрүн колдонуу.

Аймактык экологиялык-рекреациялык система субъект катары башкаруу органы жана объект башкаруу (табигый геосистема) болуп бөлүнөт, аны менен бирге "рекреациялык инфраструктура", "рекреанты", "туристтик-рекреациялык сервис" байланышып турат. Мында субъект жана объект башкаруу, аймактык экологиялык-рекреациялык системанын белгилүү бир социалдык-экономикалык чөйрөсүнө таасир этет.

Табигый геосистема (жаратылыш комплекси) жаратылыштын айрым компоненттери бири-бири менен, коңшу участкактор менен, адамдык коом менен тыгыз байланышта болгон конкреттүү аймакты билдирет [12]. Аймактык экологиялык рекреациялык тутумдун башка тутумдары менен өз ара аракеттенүүдө, ал башкаруу органы тарабынан таасир этүүнүн ар кандай түрлөрүнө бөлүнөт: технологиялык, рекреациялык, антропогендик, тиричилик жана тикеден-тике таасир тийгизүүдө.

Башкаруу органынын негизги милдети болуп максатка багытталган жана дайыма жыйноо абалы жөнүндө маалыматты бардык аймактык тутумчаларынын экологиялык-рекреациялык системасын жөнгө салуу жана алардын туруктуу иштешин өнүктүрүү болуп саналат.

Рекреант – бул белгилүү бир аймакта рекреациялык ресурстарга ээ болгон, ден соолукту чындоо ишин ишке ашырган, таанып-билүү, спорттук жана башка ишмердүүлүктүн калыбына келтирүүгө багытталган адамдардын тобу. Чакан системалардын өз ара байланыштарын изилдөөдө "рекреанттар – табигый геосистема" рекреациялык оорчулук

келтирүүнүн илимий жактан негизделген ченемдерин белгилөө маанилүү аспект болуп саналат, жаратылыш чөйрөсүнүн деграацияланышын алдын алуу жана рекреациялык иш мүмкүнчүлүгүн, сактоо максатында жүктөмдөрдү жөнгө салуу ыкмаларын колдонушат.

Рекреациялык инфраструктура-бул рекреациялык система үчүн зарыл болгон курулуштардын (имараттардын жана башка объектилердин) жыйындысы[15]. Бул сыйымдуулуктун, ыңгайлуулуктун, ишенимдүүлүктүн, инженердик-курулуш жана эксплуатациялык мүнөздөмөлөрдүн көрсөткүчтөрүнүн жардамы менен мүнөздөлөт. Аймактык экологиялык-реациялык система иштегенде, геосисталык рекреациялык инфраструктурага таасир этүүнүн деңгээлин жана мүнөзүн, ошондой эле курулуш учурунда жана аны эксплуатациялоодо эске алуу маанилүү.

Туристтик-рекреациялык сервис кардарларга алардын рекреациялык керектөөлөрүн (жашоо, тамактануу, спорт программалары, экскурсиялык тейлөө, тиричилик тейлөө ж.б.) ишке ашыруу процессинде белгилүү бир кызмат көрсөтүүлөрдүн комплексин мүнөздөйт. Табигый геосистема менен АЭРС бул элементтин ортосундагы байланышты изилдө, бул маанилүү структурасын изилдөө рекреанттардын кызыкчылыктарына ылайык ландшафттардын өнүгүү динамикасын прогноздоо болуп саналат.

Социалдык-экономикалык чөйрө – аймактык экологиялык-рекреациялык системаны түзүүнүн социалдык экономикалык шарттары, өлкөнүн айрым аймактык-администрациялык чек араларында, муниципалдык райондун ж. б. ортосундагы түзүлгөн.

Жаратылыш геосистемасынын ички компоненттер менен аймактык экологиялык-рекреациялык системасынын байланышын карап жатканда анын экологиялык рекреациялык потенциалына баа берүү керек.

Биздин пикирибиз боюнча, рекреациялык потенциал табигый, маданий-тарыхый жана социалдык-экономикалык ресурстардын жөн эле суммасына караганда чоң нерсе катары каралат. Бул негизинен табигый геосистема менен рекреациялык жүктөмгө туруктуулугунун ар кандай даражасы менен шартталган, алардын компоненттеринин рекреациялык ишке болгон реакциясынын өзгөчөлүктөрү, аларды экономикалык жана экологиялык жактан алгылыктуу абалда кармоого материалдык чыгымдардын айырмачылыгы болушу мүмкүн. Ушуга байланыштуу "рекреациялык потенциал" түшүнүгүн киргизүү зарылдыгы келип чыгууда. Мындан тышкары экологиялык түзүүчүсү – жаратылыш геосаясий жол берген пайдалануунун көлөмүн, аларды пайдалануунун экологиялык жактан негизделген жолдорун аныктаган [13; 16].

Аймактык экологиялык рекреациялык системаны түзүүдө экологиялык-рекреациялык потенциалды баалоо зарыл, ал бир жагынан тигил же бул рекреациялык ишти уюштуруу үчүн кыйла же азыраак жагымдуу жаратылыш шарттарын жана ресурстарын табууга мүмкүнчүлүк берет; экинчиден-ар кандай типтеги табигый геосистемаларды пайдалануунун экологиялык ченемдерин белгилөө болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Атышев К. “Кыргызстандын туризм географиясы”, Бишкек 1996-ж., 23-б.;
2. Низамиев А.Г., Култаева А.К. “Кыргызстандын туштук аймагынын табигый-туристтик потенциалын баалоонун геоэкологиялык маселелери” (Монография «Улуу тоолор» Бишкек 2017), 10-14-б.;
3. Теоретические основы рекреационной географии /под ред.В.С.Преображенского. – М., 1975.

4. Максаковский В.П. Географическая культура. – М., 1998.
5. Веденин Ю.А. Динамика территориальных рекреационных систем. – М., 1982.
6. Кавалаяускас П. Проблема территориальной организации рекреационной деятельности // Теоретические проблемы рекреационной географии. – М., 1989.
7. Мироненко Н.С., Нефедова В.Б. Исследования рекреационных систем на географическом факультете // Вестник Московского университета. Серия 5: География. – 1998. – №6.
8. Мироненко Н.С., Эльдаров Э.М. Гуманитарные аспекты исследования рекреационных систем // Вестник Московского университета. Серия 5: География. – 1998. – №1.
9. Мироненко Н.С. Смена парадигм в рекреационной географии // Известия РАН. Серия географическая. – 1998. – №3.
10. Остапенко О.А. Эколого-географическая оценка пригодности территории для экологического туризма в северо-западном регионе России : дис. ... канд. геогр. наук. – СПб., 2006.
11. Занозин В.В. О концепции регионального ландшафтно-рекреационного анализа // География и природные ресурсы. – 2006. – №3.
12. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. – Новосибирск, 1978.
13. Николаева О.П. Нормирование рекреационных нагрузок на природные комплексы Алтайского края // Образование и социальное развитие регионов. – 2008. – №3–4.
14. Николаева О.П., Ротанова И.Н., Андреева И.В. Эколого-географический подход к обоснованию проектирования территориального туристско-рекреационного комплекса Алтайского края // География – теория и практика: современные проблемы и перспективы : материалы Всерос. науч.- практ. конф. / отв. ред. Г.Я. Барышников. – Барнаул, 2009.
15. Кусков А.С., Голубева В.Л., Одинцова Т.Н. Рекреационная география : учебно-методический комплекс. – М., 2005.
16. Мироненко Н.С., Твердохлебов Н.Т. Рекреационная география. – М., 1981.

Рецензент: г.и.к., Молдошев К.А.